

A Wohl-nővérek nemzetközi fogadtatásáról transznacionális kontextusban

A *nemzeti* határain való átlépés különböző (földrajzi, politikai, gazdasági, kulturális, nyelvi) vetületeire összpontosítva, a transznacionális megközelítés egyrészt lebontja az összehasonlításokban uralkodó eurocentrikus szemléletet, másrészt előtérbe hozza a kölcsönhatást, a cserét, a keveredést, az áramlást, a globális-lokális párbeszédet, továbbá nem szorítkozik kortárs jelenségek tanulmányozására, hanem kiterjed történeti előzményekre és azok újraértékelésére is.¹ A transznacionális szempontok hasznosíthatók a magyar irodalomtörténet-írásban, például a határon túli, vagy a diaszpórákban létrejövő magyar irodalmak vonatkozásában.² Ugyanakkor az olyan szerzők esetében is gyümölcsözőnek bizonyulhatnak, mint Wohl Janka (1843–1901) és Wohl Stefánia (1846–1889), akik bár, születésüktől halálukig Budapesten éltek és dolgoztak, de munkásságuk túlnyúlt az országhatárokon.³

Íróként és divatlapok szerkesztőiként tevékenykedtek, a magyaron kívül németül, franciául, angolul publikáltak a külföldi sajtóban, illetve önálló kötetek formájában külföldi kiadóknál. Mindketten, de különösen Wohl Janka – saját nevén és Zichy Camillaként – a fordítás terén is jeleskedett. Legendás szalonjuk a kor vezető magyar művészeinek, politikusainak, tudósainak találkozóhelyeként működött, és rendszeresen megfordultak náluk diplomaták, Budapesten átutazó

¹ Vö. APTER, EMILY: Comparative Exile. Competing Margins in the History of Comparative Literature. = BERNHEIMER, CHARLES (Ed.): *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1995, 86–96., JAY, PAUL: *Global Matters: The Transnational Turn in Literary Studies*. Ithaca–London, Cornell University Press, 2010.; magyarul vö. JABLONCZAY, TÍMEA: Transznacionalizmus a gyakorlatban: migrációs praxisok a könyvek, az írásmódok, a műfajok és a fordítási stratégiák geográfiájában. = *Helikon*, 2015/2, 137–56.

² Vö. RÁKAI, ORSOLYA: Fogalomfosszliák, identitás-kövületek: a transznacionális poétika lehetőségei az individuális, a kollektív és az idegen metszeteinek újragondolásában. = *Helikon*, 2015/2, 233–42.; NÉMETH, ZOLTÁN: A migráns irodalom lehetőségei a közép-európai irodalmakban. = *Iskolakultúra*, 2016/1, 63–9.

³ Életükről, működésükről ld. CSAPODINÉ GÁRDONYI, KLÁRA: Wohl Janka emlékalbuma. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958*. Budapest, 1959, 247–57.; BORBÍRÓ, FANNI: „Csevegés, zene és egy csésze tea”: A Wohl-nővérek a pesti társaséletben. = *Budapesti Negyed*, 2004/4, 350–76.; TÖRÖK, ZSUSZA: Wohl Janka és Arany János kapcsolata sajtóközlemények tükrében. = PUSZTAI, BERTALAN (szerk.): *Médiomok, történetek, használatok – Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 140–55.; MÉSZÁROS, ZSOLT: A modernitás és az emancipáció határvidékén: A Magyar Bazar irodalmi vonatkozásai a Wohl-nővérek szerkesztése alatt (1873–1901). = BUZINKAY, GÉZA (szerk.): *Irodalom a sajtóban – Acta Academiae Agriensis* (39.). Eger, EKF Líceum, 2012, 27–35.; TÖRÖK, ZSUSZA: A Wohl nővérek keresztvíz alatt. Két protestáns zsidó írói életpálya kezdete. = *Századvég*, 2013/2, 41–58.; TÖRÖK, ZSUSZA: A Wohl-nővérek emancipációja (Társadalomtörténeti megközelítés hosszmetsetben). = *Aetas*, 2015/1, 87–115.

európai hírű értelmiségiek, zenészek (pl. az operaénekes Jeanne Darlays 1895-ben, a cseh hegedűvirtuóz Jan Kubelík 1899-ben). A személyes érintkezéseken és levelezéseken alapuló nemzetközi kapcsolatrendszerüket ma már nehéz rekonstruálni, ám a töredékesen fennmaradt nyomok kiterjedt, kontinenseken átívelő hálózatot sejtetnek. Jelen tanulmányban Wohl Janka 1887-ben, eredetileg franciául megírt Liszt Ferenc-életrajzának és Wohl Stefánia ugyanabban az évben napvilágot látott *Aranyfüst* című regényének nemzetközi fogadtatását transznacionális keretben vizsgálom, egyrészt, hogy keletkezésük földrajzi-nyelvi régiójából ki lépve, kiadásai, fordításai révén hogyan jelentek meg más irodalmi rendszerekben, másrészt, hogy milyen oda-vissza hatások figyelhetők meg a cirkuláció és a szöveg előállítás között.⁴

EGY HONFITÁRSNŐ EMLÉKEI

Liszt Ferenc halála (1886. július 31.) után kicsivel több, mint egy hónappal Wohl Janka a zeneszerzővel kapcsolatos személyes emlékeit vegyítve a mestertől hallott élettörténetekkel, cikksorozatot indított *François Liszt: Souvenirs détachés* címmel a *Revue internationale* hasábjain.⁵ Nem az első és nem is az egyetlen alkalom, hogy itt publikált, ugyanis 1883 és 1889 között Liszt Ferenc szalonjáról, a Nemzeti Színházban bemutatott *Az ember tragédiájáról*, a Nemzeti Múzeumban rendezett ötvösmű-kiállításról, valamint Verescsagin festészetéről szóló beszámolóit, hűgának pedig elbeszélése (*Similia similibus*), a Zichy Antal által szerkesztett Széchenyi István naplójáról írt recenziója, aforizmaválogatása és az *Aranyfüst* című regénye (*Clinquant*) jelent meg a *Revue internationale*-ban.

A francia nyelvű, Firenzében, majd Rómában megjelenő folyóirat programjában a civilizáció és a béke hívószavaival, határokon átívelő művészi-értelmiségi hálózat megvalósítását tűzte ki célul, egy olyan platform létrehozását, ahol megismerkedhetnek, és eszmét cserélhetnek egymással a különböző nemzetek kulturális képviselői.⁶ Szerke Euróából és a világból érkeztek írások a szerkesztőségbe, és a főbb munkatársak sorában a Wohl-nővéreké mellett olyan ma is jól csengő neveket találunk, mint Tolsztoj, François Coppée, Edmondo De Amicis, Henry James, illetve olyan, manapság nálunk feledésbe merült, de korukban itthon is ismert neveket, mint Ouida [Maria Louise Ramé, 1839–1908] és Dora d'Istria [Elena Ghika, 1828–1888]. Az olasz lapalapító és főszerkesztő Angelo de Gubernatis orientalistaként és sokoldalú kultúraszervezőként tevékenykedett, vele az 1881-es

⁴ Vö. DAMROSCH, DAVID: *What is World Literature?* Princeton, Princeton University Press, 2003.; WALKOWITZ, REBECCA L.: Felmérhetetlenül súlyos következmények: Kazuo Ishiguro, fordítás és az új világirodalom. Ford. HUDÁCSKÓ BRIGITTA. = *Helikon*, 2015/2, 175–200.

⁵ WOHL, JANKA: François Liszt: Souvenirs détachés. = *Revue internationale*, 1886. szeptember 10., 725–42, szeptember 25., 49–65, november 25., 581–99, december 10., 782–98.

⁶ Vö. PROCHASSON, CHRISTOPHE: Az értelmiség és Európa a 19–20. században. Ford. BALÁZS ESZTER. = *Múltunk*, 2005/1, 260–9.

olasz körútjuk során ismerkedtek meg a Wohl-nővérek.⁷ Egyébiránt Janka Ipolyi Arnoldnak írt leveléből kiderül, hogy nem csak publikáltak a lapban, hanem maguk is szerveztek Magyarországról munkatársakat. Magyarázata szerint Gubernatis bízta meg őket azzal, „hogy irodalmunk és tudományos nagyságaink kiváló tagjait vállalata [*Revue internationale*] számára munkatársakul megszerezni igyekezzünk”.⁸

Visszatérve a Lisztről szóló négyrészes cikksorozatra: nagy feltűnést keltett, francia, angol, amerikai, ausztrál lapok adtak hírt róla, és közöltek belőle részleteket: például a *Le Temps* (Párizs), a *The Pall Mall Gazette* (London), a *The Daily Graphic* (New York), a *The Queanbeyan Age* (Új-Dél-Wales, Ausztrália), a *The Columbus Journal* (Nebraska, USA), az itthoni híradások orosz és spanyol újságokról is tudtak. A szerző e cikkeket átdolgozta és kiegészítette, majd François Liszt: *Souvenirs d'une compatriote* címmel önálló kötetbe rendezte Paul Ollendorff neves párizsi kiadónál. Még ugyanebben az évben piacra került Ward & Downey gondozásában az angol fordítás, 1888-ban pedig a német változat látott napvilágot a jénai Costenoblénál. A nemzetközi sajtó pedig beszámolt a műről és annak kiadásairól.⁹ A fejlemények részben nyomon követhetők a Fővárosi Lapok vagy a Wohl Janka által szerkesztett Magyar Bazár hírvivataiban: például minden

⁷ Kezdetektől fogva kölcsönös együttműködés alakult ki közöttük. A Gubernatis által adott ajánlással kereshették fel a nővérek római otthonában az akkor 82 éves Terenzio Mamiani író-filozófust és hajdani minisztert. Wohl Janka levele Wass Ottiliának (1881. dec. 8.), 1228 Fond Personal Wass Otilia, Direcției Județene Cluj a Arhivelor Naționale. Elküldték egymásnak munkáikat, így a tudós Cordelia című lapjában Wohl Stefánia regéiből jelentetett meg néhányat, Wohl Janka pedig az általa szerkesztett Magyar Bazár számára Wass Otilia fordítói közreműködésével választott ki cikket a Cordeliából. Wohl Janka levele Wass Ottiliának (1882. jan. 26.), 1228 Fond Personal Wass Otilia, Direcției Județene Cluj a Arhivelor Naționale. Pár évvel később Gubernatis magyarországi útjának benyomásait és tapasztalatait összegző, valamint az ország politikai, társadalmi, kulturális viszonyait tárgyaló útikönyvében külön méltatta a Wohl-nővérek irodalmi és társaságszervezői érdemeit. GUBERNATIS, ANGELO DE: *La Hongrie: politique et sociale*. Florence, Joseph Pellas, 1885, 340–2.

⁸ Wohl Janka levele Ipolyi Arnoldnak (é.n. [1883. dec. 5. előtt]), W. 112. Esztergomi Prímási Levéltár. Wohl Janka a tudós püspököt is felkérte munkatársul a *Revue internationale* számára, következő levelében ezt megújította, és felajánlotta fordítói szolgálatait, amennyiben Ipolyi igényli. Wohl Janka levele Ipolyi Arnoldnak (1883. dec. 5.), W. 111. Esztergomi Prímási Levéltár.

⁹ Itt most nincs arra tér, hogy az írásokat műfaj (reklám, rövid hír, mutatvány, recenzió), lap típus (napilap, folyóirat) és megjelenési hely (főváros, nagyváros, kisebb település) szerint tárgyaljam. Csupán a könyv földrajzi cirkulációjának méreteit érzékeltetve (azaz hová jutott el a híre), sorolok fel több újságcímet. Amerikai: *The Auburn Bulletin*, *The Sun* (New York), *The Chicago Times* stb. Angol: *The Daily Telegraph*, *The Graphic*, *St. James's Gazette*, *The Life*, *The Saturday Review*, *The Standard* stb. Ausztrál: *The Queenslander*, *The Sydney Mail* and *New South Wales Advertiser* stb. Francia: *Le Gaulois*, *Le Gil Blas*, *Le Journal des débats politiques et littéraires*, *Le Matin*, *Le Monde illustré*, *Le Siècle*, *Le Temps* stb. Német: *Berliner Tageblatt*, *Deutsches Montagsblatt*, *Lyra*, *Neue Freie Presse* stb.

budapesti könyvkereskedésben kapható,¹⁰ az angol fordítás jogáért hét angol író és író nő verseng¹¹, az Egyesült Államokban meg fog jelenni.¹²

Az élénk nemzetközi sajtóvisszhang elsősorban Liszt hírnevének és az aktualitásnak (halála) köszönhető, illetve a kötet szervezőelvének, tudniillik azzal kecsegtet, hogy Liszt magánéletébe enged bepillantást. Wohl Janka kisgyerekkorától fogva ismerte Liszt Ferencet, aki később szalonjuk törzsvendége lett, továbbá az író nő titkári teendőket is ellátott a komponista mellett annak utolsó éveiben: felolvasott neki, kezelte a levelezését. Könyve alapját és vonzerejét ez a közeli viszony adta, hiszen bevallása szerint zenetörténeti értekezés helyett arra törekedett, hogy az embert mutassa meg, úgy, ahogy ő látta, tapasztalta. A szöveg szerkezete mozaikszerű, és a Liszt életét epizodikusán elmesélő, egymással lazán összefüggő történetek forrásait a mester jegyzeteiben, illetve a vele folytatott bizalmas beszélgetésekben jelölte meg a szerző, ezáltal vallomásos aurát vonva köréjük. A Temps kritikusa úgy fogalmazott (még a Revue internationale-ban közölt cikksorozat kapcsán), hogy szinte önéletrajzi jegyzeteknek is felfoghatók.¹³ A művet vállalt töredékességével és személyességével együtt hiteles Liszt-ábrázolásnak értékelte a külföldi sajtó: „...mind egybehangzóan írták, hogy Wohl könyve teljes képét mutatja be Lisztnek”.¹⁴ Ezzel cseng össze a Saturday Review méltatása: „A sok dicséret tömjénfüstjéből, a mester élő, jellegzetes alakja bontakozik ki. Nyilvánvaló, hogy Wohl kisasszony Lisztje az igazi Liszt, egész hiúságával és lángeszével, kimeríthetetlen erélyével, munkaképességével és fejedelmi jótékonyosságával, a tökéletes színész telhetetlen vágyával a bámulat után, és mégis mindvégig hatalmas, páratlan, ragyogó jelenség”.¹⁵

A sajtó különösen Liszt szerelmi ügyeiről, nevezetesen Marie d’Agoult-tal és George Sanddal való viharos kapcsolatáról, illetve a nők iránta táplált rajongásáról szóló részeket kapta fel (például a híres énekesnő esete, aki férfiruhát öltött, hogy titokban meglátogathassa Lisztet). Az angolszász lapoknál közreadott szemelvények gyakran a *Liszt and the Ladies* címet viselik.

¹⁰ *Magyar Bazár*, 1887. április 1., 54.

¹¹ *Magyar Bazár*, 1887. augusztus 16., 128. Ekkor azonban a fordítás joga már a Ward & Downey kiadónál volt. Janka a jelentkezők közül név szerint hármat nevezett meg régi barátjének, Wass Ottiliának: Noé grófnő, Charlotte O’Conor Eccles (1860–1911), Mary Cowden Clarke (1809–1898). Wohl Janka levele Wass Ottiliának (1887. aug. 3.), 1228 Fond Personal Wass Otilia, Direcției Județene Cluj a Arhivelor Naționale.

¹² *Magyar Bazár*, 1887. október 16., 155.

¹³ Souvenirs sur François Liszt. = *Le Temps*, 1886. szeptember 18., 3.; Később Haraszi Emil rámutatott arra, hogy kellő kritikával érdemes kezelni Wohl Janka könyvének adatait: „Liszt gyakran volt vendége a Wohl-nővérek szalonjának, sokat mesélhetett nekik regényes életéről. Meggyöngyült emlékezete, veleszületett hajlama következtében – egyéb okot nem tételezhetünk fel – ez a kis kötet csak úgy hemzseg a valótlanágoktól.” HARASZI Emil: Liszt Ferenc irodalmi műveinek szerzősége (III.). = *Budapesti Szemle* 1939/736, 300.

¹⁴ NÁMÉNYI Lajos: Külföldi irodalom: Irodalmunk külföldön 1887-ben. = *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1888/1, 96.

¹⁵ François Liszt. = *Fővárosi Lapok*, 1887. augusztus 9., 1603.

Végül a mű és a nemzeti közötti párbeszéd néhány mozzanatára térnek ki, amelyet már az alcímben szereplő honfitársnő (*compatriote, Landsmännin, compatriot*) szó is felvet: a *hon* mely országot jelöli? A Liszt magyar identitását tárgyaló 16. fejezetben olyan, a mai transznacionális diskurzusból ismerős elemek kerülnek előtérbe, mint a befogadó ország, a származási hely, az etnikum és a haza viszonya, valamint a nyelv és a nemzet hagyományos összefüggésének újragondolása. Más szóval: tekinthető-e olyasvalaki egy nemzet tagjának, ha nem beszéli a nyelvét, és élete nagy részét máshol töltötte. Liszt magyarságát feszegette a *Gil Blas* munkatársa, amikor némi iróniával jegyezte meg, hogy a mester sosem tanult meg magyarul.¹⁶ Az ilyen típusú ellenvetésekre adott választ Wohl Janka Benjamin Disraeli egykori brit miniszterelnök szavaival, hogy az az ember is jó hazafi, aki országától távol szerez annak becsületet, illetve próbál annak hasznára lenni. Majd az író azzal folytatta, hogy a nyelvtudás nem döntő bizonyíték a hazafiság kérdésében, erre példaként a 19. század elején Magyarországon születettek nemzedékét hozta, akik közül többen nem beszéltek magyarul. Liszt esetében azokat a tetteket és az érzelmeket emelte ki, amelyek Magyarországhoz kapcsolódtak.¹⁷

Ugyanakkor a szerző Lisztnek, mint lángésznek hazáját Franciaországban azonosította, amelyhez ízlésében és hajlamaiban asszimilálódott, amely befogadta őt, amely támogatta, bátorította erkölcsi és intellektuális fejlődését, ahol magánemberként és muzsikusként első meghatározó élményeit, impulzusait kapta.¹⁸ A haza és az otthon összetartozását problematizálja a záró fejezet, amely a magyar társadalom, azon belül az arisztokrácia közömbösségét taglalja az idős mester iránt, miszerint kevesen látogatják, kevesen hívják. Az utolsó napon, amit a Wohl-nővéreknél töltött, Janka kérdésére, hogy tényleg Franciaországba és Angliába utazik-e, Liszt azt felelte: „Igen, igen. Legalább nem fogok magányosan [isolément] meghalni a következő hónapokban.”¹⁹

Wohl Janka könyvét B. Peyton Ward fordította le angolra, hűen követve az eredeti szöveget.²⁰ A német változatban, amit Janka maga készített, már megfigyelhetünk eltéréseket a francia és az angol kiadásokhoz képest. Hozzáfűzött egy előszót, amelyben azt ecseteli, hogy Liszt munkásságának későbbi korszaka milyen szorosán összefonódott Németországgal. Így a szerző az elhunyt kívánságát teljesíti, amikor munkáját németül is hozzáférhetővé teszi a komponista német barátai és tisztelői számára.²¹ Liszt magyarságán nem változtatott, de olyan plusz információkat adott hozzá, amelyek a német gyökereket is felvillantják. A koráb-

¹⁶ GINISTY, PAUL: Les souvenirs de Mme Janka Wohl sur Liszt. = *Gil Blas*, 1887. április 9., 2.

¹⁷ WOHL, JANKA: *François Liszt: Souvenirs d'une compatriote*. Paris, Ollendorff, 1887, 265–7.

¹⁸ Uo., 268–9.

¹⁹ Uo., 293.

²⁰ WOHL, JANKA: *François Liszt: Recollections of a Compatriot*. Transl. by B. PEYTON WARD. London, Ward & Downey, 1887.

²¹ WOHL, JANKA: *Franz Liszt: Erinnerungen einer Landsmännin*. Jena, Costenoble, 1888, 1–2.

biakhoz hasonlóan elhangzik, hogy Liszt döntően német ajkú területen született, de ez kiegészül helységnevekkel, nevezetesen, hogy a *német* Raidingban született, és gyerekkorát Eisenstadtban töltötte (a települések német megfelelőjét használta Doborján és Kismarton helyett). Bizonyára a francia-német ellentét miatt a Franciaországot ünneplő sorokat meghúzta, annyi maradt, hogy Liszt pályájának első korszakában küzdelmei, sikerei, *szenvedései* és szerelmei oda kötötték:²² a „szenvedések/szenvedélyek” (*Leiden*) helyén eredetileg az állt, hogy „örömök” (*joies, joys*). A zárlatba bekerült egy új epizód, amely Andrassy Gyula szalonjáról szólt, ahol nagy tisztelet övezte Liszt Ferencet. Janka idézte a muzsikus egyik levelét, amelyben a Monarchia legszellemdúsabb, legjelentősebb képviselőjének nevezte az államférfit.²³ Ezzel Liszt németek iránti elkötelezettsége domborodott ki, hiszen Andrassy külügyminiszterként németbarát irányt követett, és nevéhez fűződött a Monarchia és a Német Császárság között megkötött 1879-es kettős szövetség. Persze kérdés, hogy ezek a módosítások mennyiben értek célra. A jénai kiadás kapcsán a bécsi *Lyra* című folyóirat bírálója többek között éppen azt róta fel, hogy a munka érezhetően francia olvasókkal számol, így kétli, hogy a német közönség szeretni fogja.²⁴

REGÉNY A MAGYAR/MODERN TÁRSADALOMRÓL

Wohl Stefánia fő műve, az *Aranyfüst* 1887-ben jelent meg magyarul, majd 1888-ban franciául, 1889-ben németül, 1890-ben angolul (1896-ban a második kiadás).²⁵

A szerző a regény magyar és német kiadásának egyidejű megjelentetését tervezte (az utóbbin vele párhuzamosan Janka nővére dolgozott), tehát a szöveg létrehozásakor közrejátszott a fordíthatóság szempontja.²⁶ Ez az írói eljárás Kazuo Ishiguro kapcsán került a mai transznacionális vizsgálatok homlokterébe, aki bevallottan fordításra ír: elsősorban a „formára, szerkezetre és vízióra” figyel oda, és az egyszerűbb dikcióra törekszik.²⁷ Az ő regényeiben tanulmányozza Rebecca L. Walkowitz, hogy a cirkuláció „hogyan kezd betolakodni a termelésbe”, amelyre

²² Uo., 214.

²³ Uo., 233.

²⁴ A. D.: Franz Liszt. Erinnerungen einer Landsmännin von Janka Wohl. = *Lyra*, 1888. június 15., 155.

²⁵ A regény lengyelül is megjelent, és nagy elismerésben részesült, az erről beszámoló rövidhír lásd *Magyar Bazar*, 1892. június 1., 87. Demeter Tibor *Bibliographia Hungarica* című munkája viszont 1890-es kiadásról tud. Az *Aranyfüstről* bővebben MÉSZÁROS, ZSOLT: Az apa felszámolása Reviczky Gyula és Wohl Stefánia regényeiben (próbatisztítás). = *Ex Symposion*, 2012/77, 62–5.; TÖRÖK, ZSUZSA: Az Aranyfüst és a kulcsregény műfaja a modernizmus magyar irodalmában. = *Irodalomtörténet*, 2013/3, 350–74.; MÉSZÁROS ZSOLT: Társadalmi nemek és performativitás Wohl Stefánia Aranyfüst (1887) című regényében. = *Filológiai Közöny*, 2016/4, 417–25.

²⁶ Wohl Janka levelei Wass Otiliának (1886. jan. 9. és 1886. ápr. 4.), 1228 Fond Personal Wass Otilia, Direcției Județene Cluj a Arhivelor Naționale.

²⁷ WALKOWITZ, REBECCA L.: Felmérhetetlenül súlyos következmények: Kazuo Ishiguro, fordítás és az új világirodalom. Ford. HUDÁCSKÓ BRIGITTA. = *Helikon*, 2015/2, 179.

két történeti előzményt is említ: Marx és Engels a *Kommunista kiáltvány* megszövegezésekor szem előtt tartották a cserét és a fordítást, illetve George Eliot, miközben írta műveit, számításba vette, hogy majd részletek fognak belőle megjelenni antológiákban.²⁸ Bár Péterfy Jenő kritikájában erősen lehúzza Wohl Stefánia regényét egyébként nem minden személyeskedéstől és mizogün kijelentéstől mentesen, de rámutatott a szereplők átlátszóságára, valamint a szabatos szerkezetre, amely sajtóosságok a fentiek tükrében összefüggésbe hozhatók a fordítás szándékával.²⁹

Mindemellett a mű bővelkedik olyan nemzetközi kulturális, politikai, társadalmi és földrajzi utalásokban, amelyek a kulturális értelemben vett fordítást könnyíthették meg. A magyar szöveg több angol, francia, olasz szót és kifejezést tartalmaz. A szereplők soknemzetiségűek: a cseh eredetű Vanderbilt család, a sziléziai német Marburg Elza és Althausen Nándor, az orosz Simbinszky herceg, az angol nevelőnő Miss Editha. A keresztnevek többsége működik más nyelvi környezetben is (pl. Elza, Liza, Félix, Róbert, Alice, Blanche). Mind a három fordításban megmaradtak a vezeték- és helyiségnevek, apróbb változtatásoktól eltekintve, például Vanderbiltből van der Bilt, Pap Mihályból Justus Peter, Mária grófnóból Irma lett. Egyes jelenetek nemzetközi helyszíneken játszódnak (Bécs, normandiai tengerpart), és szóba kerülnek az előkelő világ kedvelt helyszínei (Nizza, Baden-Baden, Trouville, Róma, Párizs). A nemzetközi hálózat megjelenik a divat (bécsi, londoni divatházak, Worth-kreációk), vagy irodalmi és képzőművészeti hivatkozások (művek: Don Quijote, Dandin György; festők: Lenbach, Boucher) révén is.

Az *Aranyfüst* különösen angol referenciákban gazdag. A szereplők brit lapokat olvasnak (Graphic), Náthánffy a walesi hercegtől vesz agarat, Félix orvosként indiai kórházakban gyógyít, majd a tüdővész általa kifejlesztett ellenszerével Londonba utazik, a politikai pályára fiatal korától kezdve tudatosan készülő Szelényi a zürichi iskolájában angol mintára szervezett „debating society” alkalmakon ragyogó szónoki képességeivel kitűnik (Justh ilyen vitakört alakított magyar barátaival 1883 és 1886 között), később a római jog és a magyar törvénykezés mellett Herbert Spencer műveit tanulmányozza (a fordításokban kiegészül Lord Beaconsfield, azaz Benjamin Disraeli nevével), és Pitt angol miniszterelnök karrierje lebeg lelki szemei előtt.

A regény két egymással rokon nemesi családot helyez középpontba, a Szelényi-eket és a Vanderbilteket. A cselekmény több szalon fut, és több főszereplőről beszélhetünk, amelyek közül a délceg és ragyogó szónok Szelényi István alakja emelkedik ki: fényes politikai karriert fut be, de a történet végén mind morálisan, mind politikailag megbukik. Unokatestvére, Vanderbilt Félix szívós kitartásával sikeres orvosá, később országgyűlési képviselővé válik, közben rokonával szembekerül

²⁸ Uo., 177.

²⁹ x.- [PÉTERFY, JENŐ]: Wohl Stefanie: Aranyfüst. = *Budapesti Szemle*, 1887/128, 304. Az *Aranyfüst* külföldi és hazai fogadtatása nem nélkülözte a társadalmi nemi szempontokat sem, ahogy arra néhány itt idézett kritikai reflexió is példát ad. A gender aspektusokra most nincs mód kitérni, csupán utalok erre az olvasati lehetőségre.

mind a köz-, mind pedig a magánéletben. Liza a kiismerhetetlen és veszélyesen vonzó femme fatale klasszikus típusát idézi, magába bolondítva Szelényi Istvánt, sikerül elválasztania előző feleségétől, hozzámege, majd faképnél hagyja a férfit. Péterfy jellemzésében Liza számító, lelkileg visszataszító, tudatos, akinek alakjából hiányolta a nőies lágyságot, és nem értette, hogy illetéknéppen hogyan bővülhette el a férfiakat. Viszont Máriának, Szelényi első feleségének megformálását a regény legjobbjának tartja: „mintha némi költői sugár játszanék arca körül”.³⁰ Ő hivatott reprezentálni azt az érzékeny és hősies nőtípust, akire a regény zárlatában kitar-tásáért, átélt szenvedése miatt családi boldogság vár. Még a főalakok közé vehetjük Marburg Elzát, Szelényi István polgári származású édesanyját, aki erős női karakterként és öntudatos demokrataként fia szigorú nevelője, támasza, ösztönzője, és egy szerencsétlen pillanatban elveszejtője. A szerző az ő egymásba gabalyodó sor-sukon keresztül vezeti be az olvasót a magyar felső körök családi, társasági és po-litikai viszonyaiba-visszásságaiba, amelyek színterei parlamenti ülések, szalonok, kúriák, városi paloták és intézmények, lóversenyek és korcsolyapályák, nagyvilági üdülőhelyek és tömegverekedésbe torkolló képviselő-választások.

Az *Aranyfűst* először franciául jelent meg *Clinquant* címmel a *Revue internationale* hasábjain folytatásokban.³¹ Nem tüntettek fel fordítót, feltehetően maga a szerző, vagy nővére ültette át franciára a szöveget (vagy közösen készítették ezt a változatot).

A folyóirat regénykínálata változatosnak és igényesnek mondható: 1885-ös évfolyamban jelent meg *A bostoniak* Henry Jamestől, a *Családi boldogság* Tolsztoj-tól, vagy 1887-ben *A játékos* Dosztojevszkijtől. A szerkesztőség azzal vezeti olva-sóközönsége elé Wohl Stefánia munkáját, hogy hazájában nagy sikert aratott, és hű tükre a magyar társadalomnak és erkölcsöknek.³² Mindazonáltal az *Aranyfűst* visszhangtalan maradt a korabeli francia sajtóban, ami azzal magyarázható, hogy nem jelent meg önálló kötetben.

Németül *Rauschgold* címmel annál a kiadónál jelent meg, ahol korábban Jan-ka Liszt-könyve.³³ Egy fennmaradt levél alapján úgy tűnik, hogy Zichy Géza is közbenjárt az *Aranyfűst* német kiadása érdekében. Karl Gille (1813–1899), jénai jogász-ismerősenek 1887. december 19-én írt levelében közös mesterükre, Lisztre hivatkozva kérte meg őt arra, hogy hívja fel Hermann Costenoble figyelmét a re-

³⁰ Uo., 305.

³¹ WOHL, STÉPHANIE: *Clinquant: Peinture de la société hongroise*. = *Revue internationale*, 1888. ok-tóber 25., 133–65. – 1889. március 25., 778–99.

³² WOHL, STÉPHANIE: *Clinquant: Peinture de la société hongroise*. = *Revue internationale*, 1888. ok-tóber 25., 133. A szerkesztői jegyzet két magyar regénnyel (*A falu jegyzője* és *Az új földesúr*) példalózik, amelyek sorába az *Aranyfűst* illeszkedik. Eötvös művét angolból fordították franciára, és csak nagyobb részleteket közöltek a *Revue britannique*-ban először 1850-ben, majd 1868 és 1869 között. HANUS, ER-ZSÉBET: 1896, le *Millénaire de la Hongrie: Ignace Kont et la littérature hongroise*. = *Cahiers d'études hongroise*, (1996) 8, 103–4. Az *új földesúr*at ismereteim szerint, akkor még nem ültették át francia nyelvre.

³³ WOHL, STÉPHANIE: *Rauschgold: Roman aus der ungarischen Gesellschaft*. 2 köt., Jena, Costenoble, 1889.

gényre.³⁴ A német változatot, ahogy a fentiekben erről már szó esett, Janka készítette, Stefánia pedig ellenőrizte. A Neue Freie Presse névtelen kritikusa meg is dicsérte a szöveg tökéletes németiségét, hogy nem érződik rajta „az idegen eredet”.³⁵

Különösen az osztrák lapok cikkeztek a Rauschgoldról. Általában a szerkezetet, a jellemábrázolást, a cselekmény érdekfeszítő jellegét méltatták. Többen megjegyzték, hogy a szereplők nagyon is valóságosnak tűnnek. Ottilie Bondy a Wiener Hausfrauen-Zeitung hasábjain úgy vélte, hogy a politikus-alakok kiléte a magyar olvasók számára bizonyára nem titok.³⁶ Mások viszont a szerző mély emberismeretéből eredeztették a karaktereket. Az Aranyfüst hazai recepcióját meghatározó Péterfy Jenő nem tartotta a regény műfajához, illetve a szerző neméhez valónak a politikai, társadalmi problémák és eszmék boncolását (pl. központosítás kérdése, főváros-vidék ellentét, konzervativizmus-bírálat).³⁷ Ezeket a külföldi recenzenek nem tartották egymást kizárónak. A Bruno Walden álnevet használó Florentine Galliny, a Wiener Zeitung munkatársa éppen a következőt emelte ki: „Nagy és művészi előnye e műnek, hogy a tisztán emberi, mi a cselekmény alapvonalát képezi, szerves összefüggésben áll a politikai és művelődéstörténeti vonásokkal, melyek így egész természetességgel válnak a könyv megfelelő háttérévé”.³⁸ Marco Brociner szerint a regény „egy darab naturalisztikus művelődéstörténetet” is nyújt olvasójának. Azt fejtegette a Wiener Tagblatt hasábjain, hogy a kultúra még nem távolította el a magyarokból a tüzet, a nyers indulatokat: „Egy ilyen társadalmat nem lehet Marlitt-féle érzelgősséggel festeni; leírásához erő, szenvedély és velős ecsetelés szükséges, és tudni kell látni.” Wohl Stefániát Turgenyev és Bret Harte mellé állította, akik az „emberiséget ősi természetességében és nyersességében, de festőien” ábrázolják.³⁹ Hevesi Lajos, a Fremden-Blatt kritikusa (mellesleg a nővérek rokona, és együtt gyerekeskedett velük) Disraeli Lothair (1870) és Endymion (1880) című regényeivel vetette össze a Rauschgoldot. Bár Péterfyhez hasonlóan nem volt jó véleménye a nőírókról, de Wohl Stefániát megkülönböztette tőlük, mert megfogalmazása szerint, ritka tehetségével világos és éles képet adott a modern világról.⁴⁰

Wohl Stefánia az angol kiadást már nem ellenőrizhette, mert 1889. október 14-én elhunyt. A Queen című vezető női újság 1890. újrólévi száma közölte a fiatalon, tüdőbajban meghalt szerző portréját, valamint ismertette pályáját, amelyben többek között kitértek az angol sajtóban kifejtett újságírói munkásságára (példát

³⁴ 165. Zichy (zu Vásonykeö), Geza von, Pianist und Komponist (1849–1924). Eigenh. Brief mit U. Budapest, 19. XII. 1887. 8°. 1 Seite. Doppelblatt. = *Sommerwind: Ausgewählte Neuzugänge an Autographen, Widmungsexemplaren und Büchern*. Tutzing, Autographen & Bücher Eberhard Köstler, 2008, 45. http://www.autographen.org/fileadmin/user_upload/pdf/Sommerwind.pdf. (Letöltés ideje: 2017. október 17.)

³⁵ Rauschgold. = *Neue Freie Presse*, 1888. december 1., 7.

³⁶ O. B. [BONDY, OTTILIE]: Rauschgold. = *Wiener Hausfrauen-Zeitung*, 1888. október 21., 383.

³⁷ x.- [PÉTERFY, JENŐ]: *I. m.*, 304.

³⁸ Idézi: Az „Aranyfüst”-ről (Német bírálatok). = *Fővárosi Lapok*, 1889. január 8., 51.

³⁹ Uo., 52.

⁴⁰ H. [HEVESI, LAJOS]: Der Roman vom Rauschgold. = *Fremden-Blatt*, 1888. december 18., 11

sajnos nem hoztak rá), illetve az *Aranyfüst* hamarosan megjelenő angol fordítására hívták fel a közönség figyelmét.⁴¹ Noha a Wohl Stefániáról szóló hazai nekrológok, illetve Szinnyi életrajzi lexikonja megemlékeztek arról, hogy szigetországi orgánumok közölték dolgozatait, amelyeket azon a nyelven írt vagy arra fordított le saját maga, de egyedül az edinburgh-i Scotsmant nevezték meg. Angol nyelvű cikkeinek és elbeszéléseinek felderítéséhez még további kutatások szükségesek, egyelőre néhány adalék áll a rendelkezésünkre. A Good Words for the Young című gyerekeknek szóló képes angol havilapban 1873-ban virágregéi jelentek meg.⁴² A Budapesti Hírlap külföldi hírvonatában található arra utalás, hogy a fentiekben említett skót napilap Wohl Stefániától, mint rendes levelezőjétől hosszabb cikket adott közre az 1881-ben Budapesten megrendezett országos nőipar-kiállításról.⁴³

Az *Aranyfüst* Stephen Louis Simeon fordításában *Sham Gold* címmel jelent meg a Ward & Downey kiadónál,⁴⁴ amit Janka intézett (ez a cég dobta piacra az ő Liszt-könyvét is). Simeon németből ültethette át a szöveget, mert a szereplők keresztnevei és megszólításai megőrizték a német alakot (Karl-Károly, Stefan-István, Frau von Szelényi-Szelényiné, Fräulein Lisa-Liza kisasszony). Míg a francia vagy a német változatban nincsenek, az angol tartalmaz magyarózó jegyzeteket, amelyek a „mágnás”, a „comtesse” és a „tegezés” kifejezések magyar jelentéseit világítják meg az angol olvasók számára.

Wohl Janka informális csatornákon is igyekezett előmozdítani az *Aranyfüst* nemzetközi ismertségét. Ebben segítségére volt Justh Zsigmond, aki szerette ezt a regényt, és szerzőjét szellemi testvérenek tekintette.⁴⁵ Külföldi utazásai során gyakran ajánlgatta az angol fordítást útítársainak, pl. egy Fahreaens nevű svédnek adta oda, akinek tetszett, és Tolsztojhoz hasonlította.⁴⁶ Egy másik alkalommal Wohl Janka azt javasolta Justhnak, hogy a *Sham Goldot* vetesse meg az indiai mian miri könyvtárral.⁴⁷ Linda White lánykorában rokonszenvezett a magyar szabadságharcral, később Londonból Olaszországba költözött, ahol első férje halála után, Pasquale Villari olasz történész-politikushoz ment hozzá, firenzei házukat Gladstone és Henry James is látogatta. Írásos hagyatékában fennmaradt egy levél Wohl Jankától, aki a címzett magyar szimpátiájára hivatkozva hívta fel a figyelmét az *Aranyfüst* angol megjelenésére.⁴⁸

⁴¹ *Fővárosi Lapok*, 1889. december 31., 2667.; *A Queen Wohl Stefánia-nekrológiát átvette a Queenslander* című ausztrál lap is. *The Queenslander* (Brisbane, Ausztrália), 1890. március 1. 404.

⁴² WOHL, STEPHANIE: Flower Legends. I. Dreaming Flowers [Virágálmak] + II. Daisy [Százszorszép] + More Hungarian Legends. I. Birdies, wither are you flying? [Hova röpködnek a madarak?] *Good Words for the Young*, 1873, 489–90., 543–4., 630–2.

⁴³ Külföldi hírek. = *Budapesti Hírlap*, 1881. október 4., 1334.

⁴⁴ WOHL, STEPHANIE: *Sham Gold*. Transl. by STEPHEN LOUIS SIMEON, London, Ward & Downey, 1890. (2. kiad.: 1896.)

⁴⁵ JUSTH, ZSIGMOND: Vallomás. = KOZOCSA, SÁNDOR (szerk.): *Justh Zsigmond naplója és levelei*. Budapest, Szépirodalmi, 1977. <http://mek.oszk.hu/05600/05631/html/>. (Letöltés ideje: 2017. október 17.)

⁴⁶ JUSTH, ZSIGMOND levelei. = *Magyar Bazár*, 1895. március 24., 41.

⁴⁷ Wohl Janka levele Justh Zsigmondnak (1892. dec. 20.), 130. sz., OSZK Kézirattár, Levelestár.

⁴⁸ EVANS, ROBERT J. W.: Linda White és Gál Polixéna: Egy barátság, 1857–63. = *Aetas*, 1995/4, 76.

„A 19. sz. utolsó negyedében az irodalmi folyóiratok, mint pl. az Athenaeum, az Academy és a Saturday Review rendszeresen tájékoztatták olvasóikat a magyar irodalmi életről, a könyvekről, a legjobb magyar folyóiratok tartalmáról, s elég gyakran közöltek nekrológot magyar írókról.”⁴⁹ A hazai szerzők közül különösen Jókai Mór volt népszerű a szigetországban. Mindezek a tényezők is hozzájárulhattak a Sham Gold pozitív fogadtatásához, amelyből a Magyar Bazár „Művészet és Irodalom” című rovata szemlészett: a Woman’s Herald című hetilap részletesen foglalkozott a regénnyel és szerzőjével, a Scotsman nemcsak olvasásra méltó érdekes regénynek, hanem komoly tanulmányra alkalmas, értékes műnek is ítélte, a Catholic Examiner Wohl Stefániában arra látott bizonyítékot, hogy „a kiváló szellemi tehetség s a teremtő erő a nőknél nem zárják ki a szeretetreméltó tulajdonokat, és háziasság, nőiesség, a kézimunkák és házi teendők kedvelése igen jól haladnak karöltve a magasabb rendű hivatással”.⁵⁰ A beszámoló szerint a Sham Goldról még írt a Westminster Review, a Manchester Examiner, a St. James’s Gazette, vagy a Galignani’s Messenger.

1896-ban adták ki másodjára Wohl Stefánia regényét, amelyet Vámbéry Ármin látott el előszóval. Ő személyesen is ismerte a nővéreket, illetve még 1887-ben az Athenaeum című, nagy múltú brit folyóiratban az azévi magyar szépirodalmi termésből Csiky Gergely A jó Fülöp című színdarabját és az Aranyfüstöt emelte ki.⁵¹ Az Aranyfüst második kiadásakor a londoni Pall Mall Gazette azt a passzust idézte Vámbéry előszavából, hogy Magyarország egyelőre kiaknázatlan terület a regényírók számára, pedig tanulmányozásra érdemes a Kelet és Nyugat közöttisége miatt. A rövid ajánló szerint a Sham Gold friss és megragadó képet fest a magyar politikai és családi életről, valamint a fordításhoz külön gratulált: „The style is easy, spirited and full of local colour”.⁵²

ÖSSZEFOGLALÁS

Wohl Janka Liszt Ferenc életéről szóló kötetének és Wohl Stefánia *Aranyfüst* című regényének témái, elbeszélői stratégiái és sikerült fordításai elősegítették a művek cirkulálását a transznacionális térben. Persze kérdés, hogy a cirkulálás mennyiben jelent kipörgetést, és mennyiben tartós jelenléte. A Liszt-könyv esetében az látható, hogy sikerült beépülnie a nemzetközi Liszt-irodalomba: mai napig idézik, cáfolják, hivatkozzák. Az *Aranyfüst* esetében viszont úgy tűnik, hogy megjelenése után néhány évvel kihullott az angolszász és a német irodalmi köztudatból.

⁴⁹ CZIGÁNY, LÓRÁNT: *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830–1914*. Budapest, Akadémiai, 1976, 276.

⁵⁰ *Magyar Bazár*, 1891. február 1., 23.

⁵¹ NÁMÉNYI: *I. m.*, 93.

⁵² Sham Gold. = *The Pall Mall Gazette*, 1896. június 22., 3.

A Liszt-életrajz anekdotákra felfűzött szerkezetének köszönhetően önálló kis történetek formájában könnyen és gyorsan elterjedhetett a világsajtóban. Továbbá az alcímben szereplő honfitárs plurális fogalomként több országra utal, azaz Liszt alakján keresztül Wohl Janka könyve távol a hazától (idegen nyelven és közegben) próbál annak használni, miközben a szövegben körvonalazott magyar identitás nem zárja ki a kapcsolódást és az arra való törekvést más irodalmi rendszerekhez, nemzeti hagyományokhoz. Az *Aranyfüst* a mai transznacionális szempontú vizsgálódások számára pedig azért lehet érdekes, mert szerzője írás közben szem előtt tartotta a külföldi megjelenés(ek)e)t, ami kihatott a szöveg előállítására (szerkezet, névválasztás, kulturális, politikai és földrajzi utalások). Ennek köszönhetően a külföldi kritikusoknak nem okozott gondot olvasása és értelmezése, egyszerre ismerték fel benne a *modern* és a *magyar* élet jellemző vonásait.